

ФРАЗЕМІКА В КОНТЕКСТІ ЕПІСТОЛЯРІЮ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

У статті досліджено фраземіку Лесі Українки в епістолярній спадщині, зокрема відображення в мові світоглядно-суспільних, національно-культурних факторів, вплив інтелектуального й культурного потенціалу особистості. Визначено поняття «фразеологічної одиниці» та її поширення. Проаналізовано використання фразеологізмів у листах волинської поетеси, визначено різноманітні види їх трансформації в індивідуальному стилі авторки. Фразеологічні одиниці в мовленні Лесі Українки відображають мовну картину світу в національних образах, у яких внутрішня семантика символізується й виражає оцінки почуттів, стану природи, явищ внутрішнього світу, творчої уяви письменниці тощо. Її фраземіка впливає на розвиток мови, становлення норм, формування національних традицій культуромовної особистості. Під час аналізу мови листів визначено індивідуальні риси, з'ясовано естетичні закономірності, притаманні слову в художньому мовленні взагалі.

Ключові слова: мовна особистість, епістолярій, фразеологічна одиниця, діалект, стиль.

Постановка наукової проблеми та її значення. Епістолярій Лесі Українки посідає особливе місце в історії вивчення індивідуального стилю поетеси, орієнтованого на народне мовлення українців, традиції слов'янських та неслов'янських народів. Глибинне знання традицій рідного народу було для Лесі основним і визначальним у формуванні власного стилю. Зокрема, це простежено в неповторній індивідуальній манері листування. Послуговуючись надзвичайно багатим фразеологічним матеріалом, Леся Українка не тільки виявила новаторство, письменницький хист й авторську винахідливість, а й продемонструвала справді необмежені можливості варіювання різнотипним фразеологічним матеріалом, що розкриває перед кожним митцем необмежені можливості для творчої діяльності.

Важливим джерелом пізнання минулого нашого народу є фразеологія, адже кожна історична доба творила свої стійкі словосполучення, кожна видатна подія знаходила своє відображення у фразеосистемі народу. Фраземний склад кожної мови – фрагмент концептуальної картини світу, у якій представлені риси національного менталітету, характер соціального, політичного, історичного розвитку народу. Це – невід'ємна частина художнього стилю мови.

Фразеологізми – специфічні складені одиниці мови, що відображають особливості способу мислення індивідуума й усього народу – носія тієї чи іншої мови, особливості зв'язку змісту та форми у створених народом і характерних саме для нього засобах вираження. Фразеологічні одиниці здебільшого бувають жартівливими, іронічними, лайливими висловами, які влучно, дотепно характеризують кого-, що-небудь, називаючи не прямо, а

завуальовано, оскільки в складі фразеологічних одиниць слова вживаються не в притаманних їм значеннях, а спільно передають одне нове значення [4, с. 31].

Аналіз досліджень цієї проблеми. Проблеми функціонування фразеологічних одиниць в авторських текстах розкрито в роботах Л. Г. Авксентьева, М. Ф. Алефіренка, В. М. Білоноженко, В. С. Калашника, В. П. Ковальова, М. П. Коломійця, Ю. Ф. Прадіда, Л. Г. Скрипник, В. Д. Ужченка, Т. В. Цимбалюк, В. А. Чабаненка та ін. Однак в українському мовознавстві недостатньо праць, які б спеціально висвітлювали фразеологію мови окремих письменників, і, зокрема, досліджень фраземіки в епістолярній спадщині. До майстрів образного ідіоматичного слова, які особливо часто ним послуговувалися та доречно використовувала текстотвірний потенціал фразеологізмів, правомірно належить Леся Українка.

Фразеологічний матеріал у мові митців зазнає значних змін і в граматично-формальному, і в змістовому плані. Такі зміни фразем та їх пристосування до умов конкретних текстів і листів – один із показників індивідуальної творчої манери Лесі Українки. Давно відомі фразеологізми оновлюються в індивідуальній мовотворчості поетеси.

Творча спадщина Лесі Українки, що увібрала в себе оригінальні й перекладні поетичні та прозові тексти, мовознавчі, літературно-критичні статті, рецензії, етнографічні й фольклорні розвідки, характеризуються постійним використанням діалектних одиниць. Це зумовлено, насамперед, орієнтацією письменниці на народну мову, а також процесом становлення української мови як літературної загалом і, зокрема, мови науки. Мова українського фольклору викликає посилений інтерес сучасних лінгвістів як особлива художньо-естетична цілісність, що виконує культурологічну функцію й характеризується широкими зв'язками з літературними та позалітературними елементами.

Мета і завдання статті. Актуальність статті полягає в тому, що на матеріалі епістолярію Лесі Українки досліджено діалектну фраземіку як стилетворчий і образотворчий фактор тексту. Це дає можливість визначити важливі ознаки індивідуальної манери її письма поетеси. Мета дослідження – вивчення та аналіз фразеологічних одиниць в епістолярній спадщині Лесі Українки.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Сприймаючи світ у його звуко-кольорових ознаках, у видозміні й взаємозумовленості, поетеса шукала та знаходила відповідні художні «знаки», збагачуючи тим самим мистецьку палітру, потенційні можливості естетичних ресурсів доби. Фольклор увійшов у життя Лесі Українки, передусім, завдяки безпосереднім контактам із його носіями. На високому професійному рівні письменниця збирала й записувала фольклорні твори. Літературна спадщина поетеси відзначається багатством лексичних, граматичних і стилістичних засобів. Для вдосконалення свого стилю Леся Українка вдавалася до найціннішого джерела – народної мови. У пошуках досконалості письменниця

використовувала діалектизми, фразеологізми Західного Полісся зокрема й Волині загалом, які до неї в літературній мові були майже невживані. Опанування діалектної мови не лише забезпечує комфортне існування людини в суспільстві, а й дає змогу виробити систему загальнонародних, національно зумовлених уявлень, пізнати національний характер, зрештою – визначає мовний тип особистості.

Основним діалектним джерелом для Лесі Українки були відомі й близькі їй волинські говірки, точніше ковельські, із своєрідною лексикою, фразеологією, синтаксисом, так би мовити, мішаним стилем, характерним для перехідної смуги поліського, або північного, діалекту. Своєрідність цього стилю письменниці добре уявляла; називала його «нашим», «волинським», «народним» [1].

Серед засобів створення яскравих, глибоко народних реалістичних образів в епістолярії Лесі Українки чільне місце належить фразеологізмам. Кожна фразема має своє особливе значення. Її семіологічна цінність – багатопланова: вона узагальнює результати пізнавальної діяльності людей, виражає якесь поняття, дає назву пізаному предметові чи явищу й виражає ставлення мовця до неї [8, с. 24]. Серед цих одиниць можна виокремити такі типи: традиційні, розмовні; розмовні фраземи зі значенням перебільшення предметності, якості, ознаки, зусиль дії, процесу тощо; фольклорні фразеологічні одиниці, узяті з народних пісень, повір'їв, переказів, примовок, вітань; синонімічні фразеологічні одиниці; лексичні та фонетичні варіанти фразеологічних одиниць; емоційно забарвлені фразеологічні одиниці; архаїзми; оригінальні висловлювання Лесі Українки, що стали крилатими висловами, афоризмами.

У творчому доробку письменниці важливе місце посідає приватне й ділове листування. Мова, як відомо, цілком відображає мовця, його вихованість, манеру поведінки, характер взаємин, освіту, культуру та навіть настрій. За допомогою влучних висловів можливо висловити ставлення (негативне чи позитивне) до дій і вчинків, які містять яскраві образні характеристики людської вдачі. Визначальною в цих оцінках виступає народна мораль, що має підґрунтям християнські заповіді, споконвічні національні традиції. Леся Українка використовувала фраземи біблійного походження, які, до речі, часто вживають і тепер: *гласом вопіючого в пустині* [8, с. 172]; *роль євангельської Марфи* [8, с. 321]; *Бог не видасть* [8, с. 352]; *царство небесне* [8, с. 150].

Про особисте життя, особливо хворобу, яка завжди нагадувала про себе, Леся Українка писала: *така вже доля* [8, с. 409]; *під ножем пропаду* [8, с. 403]; *бываєт хуже* [8, с. 348].

«Поєднання в особі мовця його мовної компетенції, прагнення до творчого самовираження, вільного, автоматичного здійснення різнобічної мовної діяльності» – це і є мовна особистість, «яка свідомо ставиться до своєї мовної практики, несе на собі відбиток суспільно-соціального, територіального середовища, традицій виховання в національній культурі [2, с. 74]. У висловах

досить виразно виявляються риси національного менталітету, психічний стан поетеси. Багатими емоційно й цікавими асоціативно є фраземи, які відображають психофізичні процеси та морально-етичні категорії в житті Лесі Українки і її оточення: *повна голова* [8, с. 148]; *щось не до шмиги виходить* [8, с. 151]; *дерев'яною пилою пиляють* [8, с. 184]; *заморочує вкінець мою голову* [8, с. 152]; *виставляти на позорище* [8, с. 166]; *на один сантиметр розумніша* [8, с. 250]; *далебі мислі висохли* [8, с. 251]; *голова-то в мене єсть, та коли б ще розум до неї!* [8, с. 314]; *важкий хрест задавить мене* [8, с. 404]. У цих фраземах якнайповніше простежено українську ментальність: особливості міжособистісних стосунків, соціальну характеристику людини, ставлення до справжніх та фальшивих духовних цінностей.

Епістолярна спадщина стає доречним доповненням, допомагає створити цілісний портрет художника слова. Більшість фразеологізмів передають внутрішній стан Лесі Українки: *куди вітер віє, туди я хилюся* [8, с. 153]; *на серці негода* [8, с. 154]; *душу гнітить* [8, с. 173]; *аж мене чорти брали* [8, с. 186]; *і циганські діти не милі* [8, с. 153]; *об стіну головою бийся* [8, с. 255] тощо. Природно, що деякі фразеологізми групуються навколо слів *душа* й *серце* як виразників психічного стану авторки, її настроїв, переживань та почуттів.

Фразеологія багата в плані виражальних можливостей і при її застосуванні в епістолярному стилі – це психологія українського народу, суспільно значиме для нього й шкідливе; тут сконденсовано моральні норми спілкування в колективі. У складі фразем на позначення соціального стану досліджуваного періоду Леся Українка використовувала такі вислови, як: *одна правда і для мужика, і для пана* [8, с. 220]; *усе пани, усе пани, а хто ж буде свині пасти?* [8, с. 234]; *попався, жучку, в панську ручку* [8, с. 352].

Складовим елементом фразеологізмів виступають різноманітні мовні знаки, серед яких особливе значення мають одиниці із зоонімами та ентомонімами, що складають значну групу: *вуха прищулила, як той заєць* [8, с. 161]; *розійшлася, як заячий жир* [8, с. 186]; *по горобцях з гармат стріляє* [8, с. 218]; *розпоротих зайців* [8, с. 349]; *правом кожної людини бути свинєю* [8, с. 407]; *злиденною мухою здаєшся* [8, с. 203]. Природні реалії, найменування яких виступають компонентами фразем, – носії символіки. Зоофразеологія містить значний корпус одиниць, в основу яких покладено відомі назви тварин, що мають як подібну, так і різну символіку, слугують засобом образної характеристики людини.

Фразеологічні одиниці, на нашу думку, Леся Українка використовувала з конкретною метою, зокрема для образного представлення денотата, експресивно-емоційної інтенсифікації фраземного значення, для створення яскравих, глибоко народних реалістичних образів тощо. Фраземи, які відображають негативні риси поведінки людини, здебільшого вказують на фізичний стан у переносному значенні: *на людину собак вішають* [8, с. 153]; *мишам на поталу* [8, с. 167]; *своїми руками жар загребли* [8, с. 219]; *на тому жару присмажити* [8, с. 219]; *закопує голодних людей живцем в землю* [8,

с. 219]; *загнав у баранячу кошару* [8, с. 219]; *підкласти велику свиню* [8, с. 399]; *як втопить, то вже втопить* [8, с. 388].

Формування особистості відбувається на ґрунті національного менталітету, що є продуктом тривалого історичного розвитку, засвоєння досвіду попередніх поколінь. Національно-культурна мотивація мовленнєвої поведінки визначається національною належністю мовної особистості, комплексом властивостей, які виділяють її як глибоко національний феномен. Леся Українка завжди плідно працювала, що простежено у процесі аналізу її листів. Велика група фразеологізмів етимологічно пов'язана з творчою діяльністю, професійною майстерністю. Боротьба й праця – ці дві провідні зорі супроводжували поетесу в житті: *візьму в тямок* [8, с. 159]; *вив'язалась із свого завдання* [8, с. 161]; *довести до пуття* [8, с. 231]; *думки в голові розтають, зовсім як ота свічка* [8, с. 250]; *хотілось би для слави козацької* [8, с. 391]; *важкий хрест задавить мене* [8, с. 404]. Про вільний від роботи час Леся говорить: *валяння без всякого діла* [8, с. 411]; *швендяння без жадної мети* [8, с. 411].

Генетичним ґрунтом національних фразеологічних одиниць вважається етнокультура українців. Етнокультурна семантика мовних одиниць – це їх зміст, який, не маючи чіткого системного та реляційного характеру, стосується особливостей життя, історії, географії, деталей побуту, звичаєвого права, народного календаря, ремесел, професій, обрядів тощо. Усі компоненти соціального життя є результатом тривалого розвитку суспільства, мовна діяльність людей відбиває суспільний досвід у семантиці фразеологічних одиниць [4, с. 35].

Виразні семантико-стилістичні якості фразеологізмів – їх образність, картинність, внутрішня форма – роблять мовлення невимушеним, містким, дотепно-влучним: *вуха прищулила, як той заєць* [8, с. 161]; *розійшлася, як заячий жир* [8, с. 186]; *не кидаю грошей як попало* [8, с. 204]; *шуміло, як у тому вулику* [8, с. 217]; *чекаю, як земля небесної роси* [8, с. 235]; *думки в голові розтають, зовсім як ота свічка* [8, с. 250]; *уморена, як та собака* [8, с. 315]; *самі – як пальці* [8, с. 318]; *самі – як вуха* [8, с. 318]; *як пущ у стрісі* [8, с. 319]; *як рак свисне* [8, с. 342]. У більшості фразем уживано заперечні частки: *ні риба ні м'ясо* [8, с. 159]; *ні місця ні часу* [8, с. 161]; *ні вітру ні хвилі* [8, с. 315]; *ни полслова* [8, с. 323]; *ні слуху ні вісті* [8, с. 326]; *не всі дома* [8, с. 342]; *ні дна ні покришки* [8, с. 355]. Так за допомогою фраземіки відбито найтонші нюанси почуттів. Епістолярна творчість сприймається як джерело розкриття духовного світу авторки.

Серед досить поширеної групи фразеологічних одиниць варто виокремити сполуки, які характеризують людину, а саме: позначають таку якість, як мовлення, зокрема надаючи йому жорстокої й несправедливої критики: *вріжуть їм язика врешті* [8, с. 218]. Осіб, котрим властиві також інші риси характеру, наприклад, хвальба, висміюють, використовуючи такі паремії, як: *у кумушки с похвал вскружилась голова* [8, с. 388]. У фраземах

відображено особливе ставлення до морально-етичних, естетичних явищ суспільного життя.

Фразеологічне втілення субконцепту «розумна людина» також виявлено в листуванні Лесі Українки, яке ґрунтується переважно на уявленні про людину похилого віку, людину розумової праці, високого професійного рангу як уособлення розуму та мудрості: *скільки її не товчи, то нічого нового не вийде* [8, с. 146]; *не дуже-то мудра вдалася* [8, с. 152]; *мудрий лях по шкоді* [8, с. 154]; *находясь в здоровом уме и твердой памяти* [8, с. 218]; *якби я мала дванадцять сестер, усі би виховала на професорів* [8, с. 262]. Наявні також (хоч і небагато) фразеологічні одиниці на позначення нерозумних осіб: *не дуже-то мудра вдалася* [8, с. 152]; *голова-то в мене єсть, та коли б ще розум до неї!* [8, с. 314]; *не всі дома* [8, с. 342].

Епістолярна спадщина Лесі Українки насичена одиницями, експресивність яких зумовлює своєрідність і неповторність стилю поетеси. Емоційні мовні одиниці також містять компонент оцінки, виражають позитивні чи негативні почуття, характеризують психічний стан мовця, передбачаючи існування додаткового стилістичного колориту. Чи не найбільше використано фразеологізмів для позначення відносин між людьми: *з'їли хлопця, схрупали з душею* [8, с. 218]; *гублю нитку – хто за попів, хто проти попів, хто помимо попів* [8, с. 147]; *собак вішають* [8, с. 147]; *на людей досі туман напускає* [8, с. 150]; *чиє би целятки мичалі, а чиє б і мовчалі* [8, с. 163]; *своїми руками жар загребли* [8, с. 219]; *на тому жару присмажити* [8, с. 219]; *закопує голодних людей живцем в землю* [8, с. 219]; *загнав у баранячу кошару* [8, с. 219]; *вдармо лихом об землю, хай вороги плачуть* [8, с. 267]; *підкласти велику свиню* [8, с. 399]; *прийшла і на тура бура* [8, с. 400]. Зображувально-виразова вагомість і краса наведених фразеологізмів пояснюються тим, що вони взяті з народної скарбниці.

Епістолярій Лесі Українки насичений також прислів'ями та приказками: *крапля камінь точить* [8, с. 160]; *куди кобила, туди й лоша* [8, с. 230]; *рада душа в рай, та гріхи не пускають* [8, с. 255]; *дві господині біля однієї печі* [8, с. 265]; *насильно мил не будешь* [8, с. 333]; *вилами на воді писано* [8, с. 333]; *не кажи «гоц», поки не перескочиш* [8, с. 347]; *ні dna, ні покришки* [8, с. 355]. Варто зазначити, що місцева говірка слугує основним джерелом збагачення стилю Лесі Українки. Вона використала діалектні запозичення, показавши, з одного боку, невичерпні багатства народної мови, а з іншого – піднісши на вищий щабель українську літературну мову. Це джерело було західнополіським, тобто обмеженим територіально, і при невмілому користуванні могло знецінювати художні твори. Однак у поетеси спостерігаємо тонке чуття мови, яке підказувало їй, що саме слід застосувати, для яких художньо-стилістичних потреб можна використовувати.

Творчий підхід і рівень мовної компетенції стимулюють мовну особистість до вдосконалення мови, розвитку мовного смаку, до постійного відображення в мові світоглядно-суспільних, національно-

культурних джерел і пошуків нових, ефективних індивідуально-стильових засобів мовної виразності.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Значення фразеологізмів зрозуміле тільки тим, хто володіє мовою, а їх уживання свідчить не тільки про знання мови, а й про вміння висловити рідною мовою свою думку. Мова зберігає й передає з покоління в покоління лише ті фразеологізми, які прямо або опосередковано співвідносяться з еталонами, стереотипами та міфологемами національної культури – і матеріальної, і духовної: виступаючи в ролі експонентів культурних знаків, фраземи не лише зберігають пам'ять про образну мотивованість значення, а й водночас про мотиви вибору образу, відтворюють його із покоління в покоління, «навіють» відтворене в їх культурних конотаціях світорозуміння носія мови. Тому без досліджень культурологічного компонента фразеологічного складу мови неможливе повне уявлення про культурно-національний менталітет – про «дух народу».

Аналіз мови епістолярію Лесі Українки дає підставу зробити висновок, що письменниця не колекціонувала фразеологізми – вона вміло трансформувала ареальні фразеологічні одиниці задля збагачення української літературної мови. Це надавало її листам більшої колоритності, глибшої експресивності. Основним для Лесі Українки був не точний запис діалектизмів, фразеологічних одиниць, а їх стилістичне навантаження.

Список використаної літератури

1. Дмитренко Н. Волинізми у творчості Лесі Українки [Електронний ресурс] / Н. Дмитренко. – Режим доступу : <http://www.stattionline.org.ua/pedagog/106/18956-volinizmi-u-tvorchosti-lesi-ukra%D1%97nki.html> (17.01.2015).
2. Єрмоленко С. Мова і українознавчий світогляд : монографія / С. Єрмоленко. – К. : НДІУ, 2007. – 444 с.
3. Кононенко В. І. Етнолінгвістика: національно-культурні цінності: [навч.-метод. рек.] / В. І. Кононенко. – Івано-Франківськ : [б. в.], 1997. – 52 с.
4. Неровня Н. До проблеми семантики фразеологічних одиниць / Н. Неровня // Наук. вісн. Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки. – Луцьк : РВВ «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – № 6. – С. 58–62.
5. Скрипник Л. Г. Фразеологія української мови / Л. Г. Скрипник. – К. : Наук. думка, 1973. – 280 с.
6. Тимошенко П. Мовно-стилістичні (лексичні) засоби Лесі Українки / П. Тимошенко // Українська мова в школі. – 1983. – № 4. – С. 40.
7. Ужченко В. Д. Внутрішня форма фразеологізму в зв'язку із внутрішньою формою слова / В. Д. Ужченко // Мовознавство. – 1993. – № 3. – С. 23–29.
8. Українка Леся. Зібрання творів : у 12 т. / Леся Українка. – К. : Наук. думка, 1978. – Т. 10 : Листи (1876–1897). – 544 с.

Мацюк Зоряна, Фенко Марія. Фраземика в контексте епістолярія Лесі Українки. В статті досліджено фраземику Лесі Українки в епістолярії, в частности отражение в языке мировоззренчески-общественных, национально-культурных факторов, влияние интеллектуального и культурного потенциала личности. Определяется понятие «фразеологической единицы» и ее распространение.

Анализируется использование фразеологизмов в письмах волынской поэтессы, определены виды их трансформации в индивидуальном стиле автора. Фразеологические единицы в речи писательницы отражают языковую картину мира в национальных образах, в которых внутренняя семантика символизируется и выражает оценки чувств, состояния природы, явлений внутреннего мира, творческого воображения писательницы и т. п. Фраземика Леси Украинки влияет на развитие речи, становление норм, формирования национальных традиций культуроязыковой личности.

Ключевые слова: языковая личность, эпистолярный, фразеологическая единица, диалект, стиль.

Matsiuk Zoryana, Fenko Mariya. Phraseological Units in the Epistolary Writings of Lesya Ukrainka. This article deals with the investigation of phraseological units which appear in Lesya Ukrainka's private and public correspondence. Extensive attention is devoted to the way in which ideological, social, national and cultural factors are reflected in the language found in these sources, and the manner in which it manifests the potent influence which Lesya Ukrainka exerted intellectually and culturally. In this paper, consideration has been given to the very concept of the «phraseological unit», as well as to the distribution of these units. The usage of phraseological units in the letters of the poetess has been analyzed. Different types of phraseological unit transformations in Lesya Ukrainka's language style have been identified. Phraseological units as she utilizes them reflect a language-related world view in national images, of which the internal semantics symbolizes and expresses the evaluation of feelings, the state of nature, the phenomena of the inner world, and the writer's creative imagination. Her usage of phraseological units had an influence on the development of the language, on the establishment of norms, and on the formation of national traditions involving the culture and language of individuals. During the process of analysing the language of Lesya Ukrainka's letters, specific features have been identified, and esthetic patterns have been singled out which in a general sense are characteristic features of words as they occur in artistic language.

Key words: language personality, epistolary, phraseological unit, dialect, style.

Стаття надійшла до редколегії 14.11.2014